

Петар Николић

Докторанд, Универзитет у Београду
Православни богословски факултет
Београд
pnikoli7@gmail.com

УДК: 27-4:27-75

Наука о богослужењу у црквеним школама XIX века у Карловачкој митрополији

*Православно бојослужење је истински цвет
и плод дрвета живота — Цркве Христове.¹*

Сажетак: У овом раду анализиран је рад клирикалних училишта у Карловачкој митрополији у вези са *Науком о бојослужењу* која је имала свој континуирани развој, почев од тога да је предавана у оквиру Литургици сродних дисциплина, па све до њеног издавања у самосталну богословску науку. Нагласак је посебно стављен на Карловачку богословију с обзиром на чињеницу да је она најдуже постојала у временском раздобљу које је предмет нашег истраживања.

Кључне речи: црквена просвета, клирикалне школе, планови и извештаји, богослужбени живот, Литургика, литургичари, литургички уџбеници.

Увод

Пре него што у основним цртама изложимо науку о богослужењу у XIX веку у клирикалним школама Карловачке митрополије, неопходно је да се укратко осврнемо на неколико битних историјско-богословских момената који су претходили временском периоду који је предмет нашег изучавања. Овде, најпре, мислимо на развој клирикалног школства у Срба, чему су највећи допринос дали карловачки митрополити Мојсије Петровић, Викентије Јовановић, Павле Ненадовић и Стефан Стратимировић.

Црквена просвета је, с једне стране, у тој мери у XIX веку била неодвојива од Русије да један од савремених српских литургичара за ово време користи специфичан термин под називом *русификација култа*.² Исти аутор, према свом истраживању, тврди да се она одвијала на више начина:

¹ Овом синтаксом познати ректор Московске духовне академије, протојереј А. В. Горски, позвао је средином XIX века млађе нараштаје на свеобухватније изучавање православног богослужења. Види: Кипријан Керн, *Литургика са Химнографијом и Хеорјологијом*, Истина, Шибеник 2003, 8.

² Владимир Вукашиновић, *Српска барокна теологија, дидлајско и светиотајинско бојословље у Карловачкој митрополији XVIII века*, Братство Св. Симеона Мироточивог, Врњаци-Требиње 2010, 279.

кроз промену богослужбеног језика, набављање нових богослужбених књига, измену календара, увођење литургијских обичаја других средина, а самим тим и другачијих богословских тумачења и разумевања литургијског живота.³ За све последице те русификације, уз то још и довођење руских учитеља,⁴ били су директно одговорни карловачки митрополити.⁵ Зашто? Зато што нису (или нису хтели) обратили пажњу на врло битну чињеницу, да је током XVII века дошло до промене у богослужбеној пракси Руске цркве. Треба свакако споменути и потпадање православног богословља под утицај римокатоличког богословља. Дакле, догодила се, да употребимо израз оца Георгија Флоровског, *исевдоморфоза љавославној дојословља*, која се на наше просторе пренела преко руских и украјинских ђака⁶ и уџбеника у којима су били препознатљиви трагови римокатолицизма и протестантизма, уз незаобилазни латински језик као актуелни језик богословља.⁷ Стога, на тим основама настајале су (али и нестајале), једна по једна, клирикалне школе с краја XVIII и почетка XIX века у Карловачкој митрополији, где су Срби били *окожени љуђим менљалићешом*⁸ и где је основно образовање, али не и богословско, унапређено захваљујући школским реформама аустријске царице Марије Терезије. Њиховим одредбама тражено је да се у средиштима епархија оснивају богословије за образовање кандидата. Међутим, највећа препрека томе био је недостатак средстава.⁹ Проћи ће зато пуне три деценије док у изузетно тешким историјским и политичким околностима карловачки митрополит Стефан Стратимировић није успео да оствари замисао о отварању првог клирикалног училишта, карловачког, које ће бити *узор и љућоказ којим је љреба-ло ићи*.¹⁰ Потом су се у другим епархијским седиштима рађале богословске школе у: Плашком (1801), Пакрацу (1809), Вршцу и Араду, са румунским и српским одељењима и српским одељењем у Темишвару (1822) и Шибенику (1833) која је премештена у Задар 1841. године.¹¹ Стратимировић је, уоста-

³ *Нав. дело*, 278.

⁴ За руски утицај у књижевности и богослужењу директно су одговорни били учитељи Максим Суворов, Мануел Козачински и други учитељи који су радили у новооснованим словенским и словенско-латинским школама, у којима се учило по руским уџбеницима. Сравни: *Наведено дело*, 279.

⁵ В. Вукашиновић, *нав. дело*, 262.

⁶ *Нав. дело*, 86.

⁷ *Нав. дело*, 87.

⁸ *Нав. дело*, 270.

⁹ *Нав. дело*, 271.

^{10 11} Предраг Пузовић, „Богословске школе Српске Православне Цркве“, у: *Прилози за историју СПЦ*, Ниш 1997, 363. Сравни: Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске Православне Цркве II*, Минхен 1966, 113.

¹¹ Више о Задарској богословији види у књизи: Предраг Пузовић, *Задарска дојословија*, Институт за теолошка истраживања, Београд 2012.

лом као и други тадашњи српски епископи, врло добро знао да српски народ своју православну хришћанску веру само (и једино) може да сачува уколико буде имао школоване свештенослужитеље, који ће окупљати народ у Богочовечанско Тело Христово–Цркву и служити Литургију. Наиме, *школовало се у љавој мери уљаво за бојослужење, за куљине радње*.¹² Међутим, тај пут испресецан аустријским политиканством, с једне, покушајем поунијаћења, с друге, и, мада индиректно, исламским хегемонизмом, с треће стране, није био нимало лак.

Планови и извештаји клирикалних школа XIX века

Карловачка богословија, основана готово пред сам крај XVIII века, 1794. године, радила је према Плану који су две године раније разрадили митрополит Стефан Стратимировић и ковиљски архимандрит Јован Рајић.¹³ Одобрила га је Илирска дворска канцеларија и био је, што је веома важно, узор за све друге клирикалне школе које су планиране да се отворе у Карловачкој митрополији.¹⁴ Први њен професор, протосинђел Петар Јовановић Видак, богословску науку је предавао ђацима из Рајићевог *Великој катихизиса*. Први документ који нам пружа конкретнији увид у предмете који су предавани у карловачкој такозваној „старој богословији“¹⁵ (израз који се односи на њен први период постојања од 1794. до 1872. године) јесте Извештај који је митрополит Стратимировић 1808. године поднео Дворском ратном савету¹⁶ и у којем је описано стање у коме се годину дана раније налазило тада још двогодишње, карловачко клирикално училиште.¹⁷ Из њега сазнајемо да су (Литургика тада још није постојала као самосталан богословски предмет) кандидати стицали основна знања у оквиру Литургици сродних дисциплина: Пастирског, Догматског и Моралног богословља, Историје хришћанске вере и Православне цркве, Катихетике и Омилитике. За образовање будућих свештенослужитеља веома значајан био је и општи, заједнички, облик богослужења: литургијско, односно црквено

¹² Вукашиновић, *нав. дело*, 279.

¹³ Никола Гавриловић, *Карловачка бојословија 1794–1920*, Сремски Карловци 1984, 23.

¹⁴ Н. Гавриловић, *нав. дело*, 25.

¹⁵ Ваља напоменути да је највећи број клирика пре уписа у „стару богословију“, био завршио нормалну и тривијалну школу, а било је, додуше, знатно мање и таквих који су долазили из виших школа: гимназије, академије и факултета. У нормалним школама ученици су се већ раније били упознали са црквеним појањем, а предавало се из Часослова и Псалтира на црквенословенском језику.

¹⁶ *Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима, Пајријаршијско-митрополијски архив, а* (у даљем тексту АСАНУК ПМА а, 159, 1808).

¹⁷ На овом месту битно је нагласити да је темељ карловачког, а и других, клирикалног училишта била Покрово-богородичина школа, коју је основао митрополит Павле Ненадовић (1699–1768).

појање, неопходан и важан саставни део свих хришћанских обредословља. Поменути Стратимировићев Извештај наводи да су *чшеније, њјеније, црквено ѡравило и ѡјумачење недељних и ѡразничних јеванђеља били заједнички ѡпредмети за обе ѡдине*,¹⁸ а у настави су употребљавани црквено-словенски или руски уцбеници.¹⁹ Покушај реформирасања клирикалних школа уследио је 1820. године када је митрополит Стратимировић сачинио нови *План о уцѡројсѡву ѡравославних клирикалних школа у Уѡарској од 20. маја 1820. ѡдине*. Одобрило га је Угарско намесничко веће декретом од 30. јануара наредне године. Према том Плану радила су и новооснована клирикална училишта. Документ је написан на латинском језику под насловом: *Planum, Introduncedorum apud Graeci Ritus non Unitos in Hungaria Clericalium Inceptorum*.²⁰

За наше истраживање важан је трећи одељак овог документа у којем се налазе наведени богословски предмети и уцбеници по којима ће се учити током две године, а заједнички предмети за клирике оба разреда били су: Ритуалиа (Обредословље) и Тумачење недељних и празничних јеванђеља. У оквиру Ритуалистике наведено је да се она односи на неговање верских обичаја Источне цркве грчког обреда, управљање светињама, порекло цркве, обреде и церемоније, појање и јавне молитве. Истакнута је неопходност да се слушаоци, поред стеченог теоријског знања, оспособе и за вршење верских обреда. За тумачење Литургије и осталих обредних радњи могу да послуже делови из руских књига: *Новая Скрижалъ — пополнителное ѡбясненіе ѡ Церкви и Литургиј, ѡ всѡх службахъ и утварехъ церковныхъ, московско издање из 1803. и Историческое Догматическое и Таинственное Изясненіе на Литургию, московско четврто издање 1807.*²¹ За Тумачење недељних и празничних јеванђеља понуђена је књига: *Изясненія воскресныхъ и праздничныхъ Евангелій, Петербург 1784, при том не наводећи име аутора.*²²

Према сачуваном Протоколу са седнице Наставничког већа професора у вршачкој клирикалној школи од 21. децембра 1822. године, а који се чува у Архиву седишта Епархије банатске, наведена су упутства клирикалним васпитачима. Наиме, професори су били обавезни да свештенике који чинодејствују упозоре да обрете пажњу на клирике и њихово учествовање у

¹⁸ Гавриловић, *Карловачка доѡсловија*, 35.

¹⁹ Никола Гавриловић наводи да је наѡавка књига из Русије почела још школске 1877/78. године (види у: Н. Гавриловић, *Карловачка доѡсловија*, 156). Међутим, Ђоко Слијепчевић пише да је још митрополит Стефан Стратимировић у своје школе уводио махом руске уцбенике, тиме, донекле, освежавајући и ојачавајући духовне везе са Русијом. Види: Слијепчевић, *Ицѡрија Српске Православне Цркве II*, 113.

²⁰ АСАНУК ПМА а, 7/1821.

²¹ *Ицѡо*.

²² *Ицѡо*.

боџслужењу и да их, уколико уче неке неправилности, о томе обавесте како би их благовремено исправили.²³ Професори су, такође, настојали да ученици за певницом течно читају и певају и да се у боџслужењима придржавају Типика (Устава).²⁴

Захваљујући вршачком Протоколу сазнајемо, не само називе предмета који су предавани, него и њихову садржину. Са Литурџиком су клирици индиректно били упознати кроз предмет Пастирско боџсловље.²⁵ У оквиру њега су учили: о узвишености свештеничке службе, њиховом васпитању и дужностима, дужности да поучавају речима²⁶ и делом, затим о молитви и светотајинском боџсловљу (Света тајна крштења, миропомазања, покајања пре исповести, при самој исповести и после исповести, Тајна Светог причешћа, свештенства, брака, освећење Светог мира претпостављамо да је у питању Света тајна јелеосвећења, *џрим. ауџ.*) над болнима.²⁷

У пакрачкој,²⁸ као и осталим боџсловљама, о Светим тајнама, молитви и тајнодјејствију учило се такође из Пастирског боџсловља, а Пјеније и Црквено правило из Моралке.²⁹ У вршачкој, арадској и темишварској боџсловлији први и најважнији задатак ученика био је да се кандидати оспособе за пастирску службу³⁰ и баве боџсловском науком кроз редовно похађање предавања и одлазак на боџслужења, на којима се очекивало да за певницом гласно, јасно и лагано читају, складно поју и пажљиво прате цело боџслужење.³¹ На основу једног извештаја школе, који је управитељ

²³ Преузето из: „Протокол засједаниј учителеј клирикалних, в којем упутсованија учителем датисја имушчаја, обличенија, и казни клириком соборно опрједејљаемија записивајутсја“, Архива Епархије банатске, 1822, Вршац, према: Никола Гавриловић, *Карловачка боџсловлија*, 42.

²⁴ *Исџо.*

²⁵ Више о томе види у: Драган Каран, „Пастирско боџсловље у Србији у XIX и XX веку“, у: Шијаковић, Богољуб (ур.), *Срџска џеолоџија у двагесетом веку — исџтраживачки џроблеми и резулџиати*, Православни боџсловски факултет, Београд, 2010, 151–166.

²⁶ Преузето из: „Протокол засједаниј учителеј клирикалних, в којем упутсованија учителем датисја имушчаја, обличенија и казни клириком соборно опрједејљаемија записивајутсја према: Н. Гавриловић, *Карловачка боџсловлија*, 59.

²⁷ *Исџо.*

²⁸ У пакрачкој клирикалној школи Догматско и Морално боџсловље учило се по уџбенику Платона Смотричког, као и по рукопису који је саставио епископ Мојсеј Путник под насловом: „Православноје ученије или сокращенаја христџанска боџсловлија“, а по књизи *О должностџи џресвиџеров.* Види: Никола Гавриловић, *Срџско–румунско клирикално училишџе у Вршцу 1822–1867*, Филозофски факултет у Новом Саду — Институт за историју, Нови Сад 1983, 46.

²⁹ Димитрије Руварац, „Клирикална школа у Пакрацу од њеног постанка до престанка 1809–1872“, у: *Архив за исџорију Срџске џравославне карловачке мишројолије* (ур. Димитрије Руварац) IV/1–4, Сремски Карловци 1914, 292.

³⁰ Гавриловић, *Срџско–румунско клирикално училишџе у Вршцу*, 107.

³¹ *Исџо*, 123.

клирикалне школе архимандрит месићки Гедеон Цветић поднео епископу Емилијану Кенгелцу³² 22. августа 1862. видимо да су клирици редовно похађали наставу и одлазили у цркву на сва богослужења, са великим успехом савладавали наставно градиво и све више духовно узрастали.³³ Уосталом, сви свршени богослови, уколико буду желели да буду једног дана рукоположени, били су дужни да воде непорочан и частан живот, да одлазе у цркву на сва богослужења и у њој се непрестано увежбавају у појању, читању и црквеном правилу.³⁴

Циљ наставе у свим клирикалним училиштима у Карловачкој митрополији био је да кандидате религиозно и морално припреми и оспособи да успешно обављају богослужбене радње у храму и изван њега. Оне су савршаване на црквенословенском језику, на којем су, уосталом, биле савршаване све црквене службе и обреди и исписане тадашње богослужбене књиге.³⁵

Какав је богослужбени живот био у Далмацији у XIX веку, казује нам податак да у овој области Карловачке митрополије није било довољно православног свештенства, а ни богословије за школовање кандидата за душестаратељску службу. Младићи су знања добијали углавном у манастирима или код старијих свештеника.³⁶ Православни Срби у Далмацији још су почетком XIX века намеравали да отворе богословску школу у којој би се Литургика предавала као посебан предмет. У Наполеоновом *Декрету о Православној цркви* у Далмацији 1808. године било је предвиђено да се заједно са самосталном епископијом оснује и Сјемениште за образовање православног клира.³⁷ О томе је касније одлучено на седмој седници Синода 21. децембра 1808, кад се расправљало о оснивању Семинарије. Договорено је да се приме четири учитеља који би предавали на српском језику *богословије и црквословије илији литургика* (истак. аут.), *св. писмо, крајнојеречје, српски и трчки језик и језик и књижевности италијанска*.³⁸ Ме-

³² Емилијан Кенгелац био је епископ вршачки (1853–1885), један од најревноснијих архијереја Карловачке митрополије XIX века; енергично се борио за очување јединства СПЦ у Аустро-угарској монархији. Види: Сава, епископ шумадијски, *Српски јерарси од деветој до двадесетој века*, Београд-Подгорица-Крагујевац 1996, 184.

³³ *Извештај уједнажења клирикалне школе у Вршцу, архимандрити Гедеона Цветића*, АСАНУК ПМА а 1862, 246.

³⁴ Гавриловић, *Српско-румунско клирикално училиште у Вршцу*, 210.

³⁵ Гавриловић, *Карловачка богословија*, 54.

³⁶ Никодим Милаш, *Православна Далмација*, Сфаирос, Београд 1989, 472.

³⁷ Милан Радека, „Грађа о српским школама у Северној Далмацији“, у: *Срби и православље у Далмацији и Дубровнику*, Загреб 1971, 130.

³⁸ „Православни црквено-народни Синод држан у Задру 1808“, у: *Српско-далматински маџин за јодину 1870–71* (ур. Герасим Петрановић), ОРБМС П II 5395 (у даљем тексту: Одељење за раритете Библиотеке Матице српске) Задар 1871, 62. Упореди: Никодим, Милаш, *Православна Далмација*, 475.

ђутим, школа је отворена тек у време епископа далматинског Венедикта Краљевића. Радила је тек нешто више од годину дана, од школске 1819/20. до лета 1821. године, када је због њеног антиправославног учења укинута.³⁹ Тек када је за далматинског епископа 1829. године хиротонисан Јосиф Рајачић, црквени живот у овом делу Аустријске монархије кренуо је узлазном путањом. Приоритет је био, опет, отварање клирикалног училишта у којем би се младићи способни за свештеничку службу поучили *вјери, моралу (...), ђојању и литурјисању*⁴⁰(...) *вођењу мајици и вршењу светиx ѿајни*.⁴¹ Срби су своју богословску школу добили у Шибенику царском Одлуком тек 27. децембра 1833. године.⁴² Ова православна клирикална школа трајала је пет година, а у завршном разреду видимо да се као посебан предмет предавала Литургика.⁴³ Већ смо напоменули да је од 1841. до 1864. радила у Задру, а онда је школске 1863/4. реорганизована у Православни Богословски Завод.⁴⁴ Отворен је почетком школске 1869/70. године.⁴⁵ Према новом Плану, Литургика је предавана у другој години, али већ после две године план је модификован, те је настава из овог предмета пребачена на трећу и четврту годину, по два часа недељно.⁴⁶ На другу годину, четири часа недељно, али сада Литургика са тумачењем литургичких књига, биће враћена школске 1882/3. године.⁴⁷ Први Устав за Православни Богословски Завод у Задру донет је 1894. године,⁴⁸ а ставио га је ван снаге други објављен у Извештају 1898. године.⁴⁹ Циљ богословске наставе, према овом Уставу, био је *да се*

³⁹ Никодим Милаш, „Историчко-статистички подаци бивше православне Клирикалне школе у Далмацији (1833/34–1863/64)“ у: *Извјештај о православно боџсловском заводу у Задру за ѿдину 1878/79*, ОРБМС П II 15562, Задар 1879, 19.

⁴⁰ Љубомир Врцељ, „Клирикална школа у Шибенику и Задру (1834–1864)“, у: *Срби и ѿправославље у Далмацији и Дубровнику*, 110–111.

⁴¹ *Нав. дело*, 115.

⁴² Милаш, *Православна Далмација*, 545.

⁴³ Милаш, *Историчко–статистички ѿдаци бивше ѿправославне Клирикалне школе у Далмацији (1833/34–1863/64)*, 20.

⁴⁴ *Нав. дело*, 21.

⁴⁵ *Извјештај о Православно боџсловском заводу у Задру за ѿдину 1878/79*, ОРБМС П II 15562, Задар, 1879, 34.

⁴⁶ *Нав. дело*, 35.

⁴⁷ *Извјештај о Православно боџсловском заводу у Задру за ѿдину 1882/83*, ОРБМС П II 15562, Задар, 1883, 62.

⁴⁸ Важно је нагласити да у време доношења заводског Устава, Српска православна црква у Далмацији није више била у саставу Карловачке митрополије. Подељена је најпре на Далматинско-истријску и Бокопоторско-дубровачку, а онда су 1874. обе ушле у састав нове Буковинско-далматинске митрополије. Међутим, ми ћемо ради поређења са Карловачком богословијом, која је постојала у истом периоду, у раду навести неколико најважнијих чињеница из богослужбеног живота и те клирикалне школе.

⁴⁹ *Извјештај о Православном боџсловском заводу у Задру за школску ѿдину 1897/98*, ОРБМС П II 15562, Задар 1898, 20.

*цркви сиреме научно изобразени и ваљани свештеници.*⁵⁰ Школа је трајала четири године (осам семестара), предавања су била на српском језику, а поред 13 наставних предмета, сви кандидати су заједнички, пет сати недељно, учили црквено појање и типик.⁵¹

На основу константоване хиперпродукције свештенства у Карловачкој митрополији Архијерејског Синода 1863. године, Народно–црквени сабор Карловачке митрополије одлучио је да постепено укине клирикалне школе. У Вршцу (српско одељење) и Плашком престале су са радом 1867.⁵² Краљевским рескриптом од 10. августа 1868, одређено је да у Карловачкој митрополији постоји само једна клирикална школа, и то у Карловцима.⁵³ Богословија у Пакрацу је угашена 1872⁵⁴, а у Задру 1919.⁵⁵ Установљена је правна и наставно–образовна основа нове, четворогодишње богословије, која је реорганизована и отворена 1875. године само за први разред. Такозвана „стара богословија“ престала је са радом 1872,⁵⁶ а од школске 1877/78. године први пут као засебан предмет спомиње се у њој Литургика.⁵⁷ За то би требало да захвалимо патријарху српском Прокопију Ивачковићу који је, пошто је пре тога саслушао управу богословије,⁵⁸ увидео значај Литургије као посебне научне дисциплине.⁵⁹

2. Богослужбени живот у клирикалним школама

Богослужбени живот у клирикалним школама одвијао се готово на идентичан начин. У прилог томе говоре *Дисциплинарна йравила за йолознике*

⁵⁰ *Нав. дело*, 14.

⁵¹ *Исїо*.

⁵² Пузовић, *Богословске школе Српске Православне Цркве*, 363.

⁵³ Н. Гавриловић, *Карловачка богословија*, 62.

⁵⁴ Од 1875. године кандидати из Пакрачке епархије школовани су у Карловачкој богословији. Види: Димитрије Руварац, „Клирикална школа у Пакрацу од њеног постанка до престанка 1809–1872“, у: *Архив за исїорију Српске йравославне карловачке мийројолије*, 1914, 298.

⁵⁵ П. Пузовић, *нав. дело*, 363.

⁵⁶ Н. Гавриловић, *Карловачка богословија*, 62.

⁵⁷ *Трећи извешїај о српском йравославном богословском училиишћу у Сремским Карловцима за школску йодину 1891/2*, ОРБМС П II 15342, Нови Сад, 1892, 6.

⁵⁸ *Исїо*.

⁵⁹ Патријарха српског Прокопија Ивачковића упозорио је прота Јован Борота, писмом од 1. (13) маја 1875, да међу предметима које је највиши краљевски рескрипт прописао за богословију 10. августа 1868. године нема оних предмета који су од велике важности, међу којима је и Литургика. Предложио му је да се у прве три године испредају сви предмети, а у четвртој сродни предмети споје у засебне групе, од којих би по једну бирали ученици. Литургика би се предавала у првој години, а у четвртој у групи са: Пастирским богословљем, Катихетиком и канонским правом. Види у: *Глас исїине*, V/1888, БМС П III 16, Нови Сад, 1888, 232–233.

клирикалних школа, као и сачувани њихови *Извештаји*. Тако, на пример, слушаоци су, као и свих претходних година, били обавезни да свакодневно долазе на јутрењу и вечерњу, а недељом и празником на Литургију.⁶⁰ Од школске 1880/81. године планирано је да се са практичним делом Литургике споји и упознавање са садржином богослужбених књига, и црквеним појањем,⁶¹ да се повеже разумевање одговарајућих песама с типиком, те да се тиме заведе ред приликом читања и појања у цркви. Захтевано је да се у храму гласно и разговетно за певницом произносе молитве, у појању не жури и завршава све што је започето. Од слушалаца је захтевана безсловна пажња према свему што се на богослужењу савршавало.⁶² Видећемо мало касније из којих књига (скрипта) су богослови учили Литургику и ко су били њени предавачи. А о њеном успеху, бар до 1897. године, казује чињеница да је рад у школи био неорганизован и да се одвијао без утврђеног наставног плана и програма, правилника, статута и јасног развојног правца.⁶³

Статут о уређењу православног српског богословског училишта усвојен је на седници Архијерејског синода тек 25. новембра 1897. године,⁶⁴ а међу 20 наведених предмета у богословском училишту налази се и Литургика. Наредбом патријарха Георгија Бранковића од 1. (13) априла 1898. године усвојена су *Дисциплинарна йравила за йолазнике клирикалне школе*.⁶⁵ Први параграф Правила,⁶⁶ који се односи на дужности према цркви, прописује да су сви ученици дужни да учествују на свим јавним богослужењима.

⁶⁰ *Трећи извештај*, 8.

⁶¹ Ученици су недељом, сат пре Литургије, морали да уче црквено правило. Правила за питомце православног богословског Сјеменишта у Задру, у оквиру распореда дневних часова, у празничне дане, предвиђају да се непосредно пре Литургије учи црквено појање, али пре тога, у шест сати ујутро, служи се и јутрење. *Трећи извештај*, 27. Сравни: *Извештај о Православном бојословском заводу у Задру за 1882/3. йодину*, 50.

⁶² *Трећи извештај*, 12–13.

⁶³ Гавриловић, *Карловачка бојословија*, 82.

⁶⁴ *Сйаийуйи о уређењу йравославној срйској бојословској училишйа*, АСАНУК МПА а, Ад М. 209/син. 43, 1897. У архиви се под сигнатуром М 209/17 од 22. јуна/4. јула 1897. године чувају примедбе које је на прелиминарни текст овог Статута дала Управа православног богословског училишта у Карловцима. Управа је, наиме, ставила примедбу на први параграф Статута, нагласивши да завод, с обзиром на своје устројство и научну основу, може припремати само кандидате за свештенство или за свештенички чин, а не може дати квалификацију за монашки чин или монаштво. Ова примедба је, као што се види у пречишћеном тексту Статута, прихваћена.

⁶⁵ АСАНУК МПА а, М.121/ех 1898.

⁶⁶ Правила за питомце православног богословског Сјеменишта у Задру објављена су у *Извештају школске 1882/3. године*. Упоредјујући их са Правилима Карловачке богословије, примећује се да су одредбе које се односе на религиозне дужности питомаца и њихова занимања и обавезе детаљније обрађена и објашњена. Види: *Извештај о Православном бојословском заводу у Задру за 1882/3. йодину*, 43–58.

ма, дневним, недељним и празничним. Неоправдани изостанак са најмање седам богослужења значао би да је полазник напустио училиште. Клирици су били обавезни да на богослужења долазе пре почетка службе и у храму остају до њеног краја. Ученици одређени за певницу читали су и појали тачно по црквеном правилу. У време постова, слушаоци су били дужни да приступају светим тајнама покајања и причешћа (четврти параграф).⁶⁷

Међутим, ова Дисциплинарна правила сада су само правно озваничила оно што је већ одавно била пракса клирикалних училишта. Њихов живот је био неодвојив од храма и певнице. Тако, на пример, извештаји карловачког и задарског училишта непобитно нам сведоче о светотајинском животу питомца. Строго се пазило на посеђивање црквеног богослужења и на његово уредно савршавање и учествовање у њему. Да би се клирици што боље оспособили да правилно науче да обављају јавна црквена богослужења и упознају са садржајима Службеника и Требника, управа школе је одредила да сваке среде, уместо предавања, професори презвитери служе Литургију или часове. Међутим, истиче се да, и поред свега, будући свештеници неће научити да служе све док се настава Литургике не буде практично изучавала у оквиру училишта.⁶⁸

Од слушалица је захтевано да у свакој прилици исказују највеће поштовање према цркви и свему што стоји у вези са њом, затим, да се у међусобним односима, као и у односима са другима у јавности, ничим не огреше о захтеве живе хришћанске вере и истинитог хришћанског морала. Наглашавана је потреба посеђивања предавања, бављења науком, поготово читање и изучавање Светог Писма.⁶⁹

Извештаји о карловачком училишту наводе и неке службе на које су професори и ученици редовно ишли. На почетку школске године обавезно је био позив Сведог Духа, позиваног, не само на ђаке него, посебном службом, и на синодалне чланове, професоре и гимназијалце.⁷⁰ Различитим поводима служена су благодарења. На пример, благодарствене молитве поводом имендана цара Франца Јосифа I⁷¹ и царице и краљице Јелисавете,⁷² поводом краја школске године.⁷³ Нека благодарења служена су у продужет-

⁶⁷ Дисциплинарна правила за ученике карловачког богословског училишта написана су још 1895. године, али се на њихово коначно усвајање и спровођење у живот чекало три године. У Митрополијском архиву, под ознаком: Синод 1893–1919, Ad M 629/син 40, ex 1895, чува се прелиминарни текст ових Правила.

⁶⁸ *Зайисник седнице Српскої Православної Архијерејскої Синода*, АСАНУК МПА а, 1894, 264.

⁶⁹ *Четврти извештај о Православном српском богословском училишту у Сремским Карловцима за школску једину 1892/3*, ОРБМС П II 15342, Нови Сад, 1893, 19.

⁷⁰ *Трети извештај*, 1891/92, 56.

⁷¹ *Нав. дело*, 55.

⁷² *Нав. дело*, 56.

⁷³ *Истѡ*.

ку Литургије, а неки чиновни савршавани пре.⁷⁴ Одржаване су разне литије,⁷⁵ парастоси⁷⁶ за преминуле слушаоце богословије. Извештаји нам још казују о активном учешћу богослова у богослужењима.⁷⁷ Тако, на пример, према једном извештају богослови су током године редовно похађали богослужења у све три карловачке цркве: Горњој, Доњој и Саборној.⁷⁸ Међутим, аутор тог извештаја сматра да „љубав њима цркви и црквеном служењу и њојану њреда више разјревати“.⁷⁹ Током школске године ученици су са професорима мирјанима три пута приступали светим тајнама покајања и Евхаристији: у првим недељама Божићног, Ускршњег и Апостолског поста. Претходни дан су приступали Светој тајни покајања.⁸⁰ Рукоположени професори такође су се исповедали крајем школске године, а један од њих је чиновно дејствовао на Литургији.⁸¹ Прекинут је ранији обичај причешћивања на Литургији, која је служена суботом непосредно после јутрења.⁸² Премештање причешћивања клирика на недељну Литургију, *на очи њрисуйњих вјерних*,⁸³ говори нам да је тиме највероватније требало дати пример мирјанима, који изгледа ни у време постова нису имали навику да приступају Светој Чаши.

Поред свега наведеног, приговори да богослови након рукоположења за свештенике не умеју да служе у храму, нису престајали почев од осамдесетих година XIX века. Разлог томе лежи у чињеници што се сувише дуго отезало са изналагањем решења за увођење практичних вежби из Литургије.

⁷⁴ Извештај из школске 1896/7. бележи једну богослужбену реткост у Српској цркви. Наиме, епископ вршачки Гаврило Змејановић, на Литургији коју је служио 23. октобра 1896. године, рукопроизвео у чин чтеца 15 богослова IV године. Види: *Осни извјештај о Православном српском бојословском училишту у Сремским Карловцима за школску јодину 1896/7*, ОРБМС П II 15342, Сремски Карловци 1897, 23.

⁷⁵ *Трећи извештај*, 58.

⁷⁶ *Нав. дело*, 64.

⁷⁷ Сличне наводе сусрећемо и у летопису Извештаја Богословског завода у Задру, који је редовно излазио од школске 1878/79. до 1914. године. У храму у Задру, посвећеном Св. пророку Илији, служена су:

благодарења, парастоси; богослови су постили, исповедали се и причешћивали три пута у току школске године. Свете тајне савршаване су од 1880. године у новој богословској капели посвећеној Светом апостолу и јеванђелисту Јовану Богослову. Уочи овог празника (20. мај) служено је првих неколико година свеноћно бденије, док се у каснијим Извештајима помиње само празнично бденије.

⁷⁸ Милорад (?) „Извештај о стању Карловачке богословије у 1890. години“, у: *Глас Истине, листи за црквене њројоведи, хришћанску њоуку, духовну књижевности, живојћојисе, стјарине и њравославне црквено-народне њојреде* (ур. Сава Петровић), VII/ 15, 1890, БСПВГ (У даљем тексту: Библиотека Српске Православне велике Гимназије у Новом Саду) 10697, Нови Сад 1890, 233.

⁷⁹ *Истио*, 234.

⁸⁰ *Девети извјештај о Православном српском бојословском училишту у Сремским Карловцима за школску јодину 1897/8*, ОРБМС П II 15342, Сремски Карловци 1898, 47.

⁸¹ *Трећи извештај*, 1891/92, 62.

⁸² *Четврти извештај*, 1892/3, 34.

⁸³ *Истио*.

Тако ректор Богословије у Карловцима професор Јован Вучковић пише да ће слушаоци те школе, с практичне стране, имати проблема све док се тај успех буде постизао само у парохијској цркви. Он подсећа да свуда у свету у клирикалним училиштима постоје посебне капеле у којима се успешније може радити и на ономе што је практична сврха посећивања богослужења. Решење за ово видео је у изградњи богословског семинара у којем би безусловно морала да постоји и уређена капела.⁸⁴ Практичне вежбе из Литургике у Карловачкој богословији уведене су за богослове, једном седмично поподне, тек од школске 1903/4. године.⁸⁵

3. Литургичари и литургички уџбеници клирикалних школа⁸⁶

Као што је напред поменуто, Краљевским рескриптом од 10. августа 1868, одређено је да у Карловачкој митрополији постоји само једна клирикална школа, у Карловцима. Овај документ, установљавајући правну и наставно-образовну основу нове богословије, предвидео је Литургику као посебан предмет;⁸⁷ она је, међутим, тек готово деценију касније добила своје заслужено, самостално место, док је у задарском училишту већ одавно постојала. У нашем раду најпре ћемо навести имена професора који су предавала Литургику у карловачком училишту, а потом и неке од уџбеника из којих се предавала и учила Наука о богослужењу.

Први професор Литургике у Карловачкој богословији био је задарски професор *Јован Бороша*.⁸⁸ Патријарх српски Прокопије Ивачковић, одредио га је за професора богословије у Карловцима школске 1877/8. године, и доделио му да у трећој години, поред Литургике, предаје Догматско и Морално богословље.⁸⁹ Од школске 1880/81. године Литургику је предавао *Љубомир Кују-саревих*,⁹⁰ он је напустио богословију школске 1883/4.⁹¹ Већ наредне школске

⁸⁴ *Седми извјештај о Православном српском богословском училишту у Сремским Карловцима за школску годину 1895/6*, ОРБМС П II 15342, Сремски Карловци, 1896, 16–17.

⁸⁵ *Петнаести извјештај о Православном богословском училишту у Сремским Карловцима за школску годину 1903–1904*, ОРБМС П II 15342, Сремски Карловци 1904, 9.

⁸⁶ Готово све уџбенике који су се у XIX веку користили у основним и средњим школама, наводи протопрезвитер др Лазар Мирковић у: *Православна литургија: Први, ошти гео*, Београд, 1982, 45–47.

⁸⁷ Гавриловић, *Карловачка богословија*, 67.

⁸⁸ Јован Борота је у Задру предавао Догматско и Морално богословље и Омилитику од почетка 1874/75. до краја школске 1876/77. Имена литургичара у клирикалним школама у Шибенику и Задру нису нам позната све до школске 1878/79. године. Од тада па до краја XIX века литургику предају: Никодим Милаш, Јеротеј Цвијетић, Тома Алагић, Јован Вучковић и Стефан Јавор.

⁸⁹ *Трећи извјештај*, 7.

⁹⁰ *Истио*, 13.

⁹¹ Из *Треће извјештаја* (види: ст. 18) сазнајемо да су Лемајићу додељени предмети: пастирско богословље, Тумачење Св. Писма, Омилитика, Катихетика и Педагогика. Литурги-

године Литургику предаје катихета Карловачке гимназије *јереј Василије Константиновић*,⁹² али у недостатку списка остаје непознато да ли је тај предмет предавао у континуитету до школске 1890/91. године, када је ову катедру преузео *Георгије Пејровић*.⁹³ Од 1891/92. године Науку о богослужењу предаје привремени ректор и редовни професор, протосинђел *Герасим Пејровић*, који је подучавао ученике и у појању и црквеном правилу.⁹⁴ Последња три месеца те школске године замењивао га је синђел *Митрофан Шевић*.⁹⁵ Од школске 1892/3. овај богословски предмет предаје презвитер *Јован Живковић*,⁹⁶ последњи литургичар карловачког клирикалног училишта у XIX веку. Честе смене професора, не само из Литургије, него и других богословских предмета, проузроковале су велике проблеме у раду школе. Посебно се као проблем наводио недостатак практичних вежби из Литургије.

Што се тиче литургичких уџбеника, позната нам је прва књига код Срба која се више бавила разумевањем богослужења него што је то била, а назвали су је, „првом, литургијом код Срба“. Реч је о *Ејишому* будимског епископа Дионисија Новаковића, најпреписиванијој књизи у XVIII веку,⁹⁷ у којој су потпуно изостављени, или само спорадично напоменути, читави одсеци Литургије, поготово они који су везани за ритуалистику.⁹⁸ На основу *Ејишоме*, ђаци су првенствено учили литургијску теологију.⁹⁹ Мада нисмо пронашли ни један документ у коме се изричито наводи да је Дионисијев приручник литургијског богословља употребљаван у настави у Карловачкој и другим богословијима, он је несумњиво веома дуго био основно литургичко штиво за будуће свештенослужитеље.

Већ смо поменули да се литургичка грађа у почетку предавала највише у оквиру Пастирског и Моралног богословља и Катихетике. Међутим, то не значи да није било и посебних литургичких уџбеника; они су почели да се веома рано уносе из Русије.¹⁰⁰ Те књиге су, потом, код нас прештамповане или

ка се не спомиње. Будући да је тада у богословији још радио Јован Борота, могуће да је он био привремени предавач Литургије до доласка јереја Василија Константиновића.

⁹² *Трећи извештај*, 20.

⁹³ *Нав. дело*, 27.

⁹⁴ *Нав. дело*, 55.

⁹⁵ *Нав. дело*, 48 и 59.

⁹⁶ Живковић је на катедру Литургије постављен дописом Његове Светости патријарха српског Георгија Бранковића, М 375, од 28. септ. 1892. Поред Литургије предавао је Омилитику и Црквено појање. Види: *Четврти извештај о српском православном богословском училишту у Сремским Карловцима*, 10 и 35.

⁹⁷ В. Вукашиновић, *Српска барокна теологија*, 161.

⁹⁸ *Нав. дело*, 172–173.

⁹⁹ Владимир Вукашиновић, „Прилог бољем разумевању литургијске теологије и праксе карловачких митрополита XVIII века“, у: Игнатије Мидић (ур.), *Саборности — теолошки годишњак II* (2008), Епархија браничевска, Пожаревац 2008, 157.

¹⁰⁰ Главни реформатор Литургије код Руса и њен оснивач као науке био је доктор црквене историје и професор Московске духовне академије Иван Данилович Мансветов

кориштене као материјал за писање, углавном, несачуваних скрипти. Најчешће је била реч о преводима или писању нових по узору на руске литургијске уџбенике.¹⁰¹ Није нам циљ да овде наводимо наслове свих познатих уџбеника из Литургије. На овом месту, уз извесне надопуне, скренућемо пажњу само на оне уџбенике које сматрамо кључним за наш рад, односно на књиге које су употребљаване у клирикалним училиштима, а на основу којих можемо пратити даљи развој Литургијског богословља у Карловачкој митрополији.

Навели смо да је Дионисијев *Еѣиѣиом* био у школској употреби. Међутим, нас занима које су то биле прве рукописне или штампане књиге којима је *Еѣиѣиом* уступио своје место? Очигледно то су, бар у почетку, биле руске¹⁰² литургијске и друге богослужбене књиге, на основу којих су најпре писане скрипте, а касније и уџбеници. Од руских, с почетка XIX века издвојићемо две: *Новая Скрижалъ-ѣойлнѣиелное ѡбясненіе Церкви и Лиѣиурѣиѣи, всѣх слѣбахъ и ѣиѣверехъ церковныхъ*, московско прво издање из 1803, архиепископа нижегородског и арзамаског Венијамина и *Истѣорическое, доѣмаѣиѣическое и ѣиѣинсѣивеное изясненіе дожесѣивенной лиѣиурѣиѣи*, московско четврто издање 1807, Ивана Дмитревског. Ове две литургијске књиге, видели смо, предложио је у оквиру ритуалистике Стратимировићев Наставни план и програм из 1820. Налазимо их и као део књижног фонда српског одељења вршачке клирикалне школе, иначе добро снабђене руском црквеном и богослужбеном литературом.¹⁰³ У епископској библиотеци у Плашком чувају се Литургије Самуила Андриевича, Николе Беговића, затим, Практично упутство за свештенослужитеље за вршење Светих Тајни од А. Хопнацког, московска издања из 1882. и 1883, Литургија од Лебедева (у којој стоји напомена да је уџбеник одобрен за семинарије и гимназије).¹⁰⁴ Поред тога, професори су састављали скрипте, или су их преписивали од колега у Карловачкој богословији.¹⁰⁵ У вршачком училишту, на пример, у томе су се посебно истицали Самуило Маширевић, потоњи патријарх српски, и Пахомије Јовановић. Сачувано је осам њихових скрипти.¹⁰⁶

(+ 1885). Руски богослови су у XIX веку изучавали Литургију из књига чији су аутори били: Смолодович (1869), Аљхимович (1891) и Петар Лебедев (1893). Изузев ове тројице вредни помена су и следећи литургијчари: архиепископ нижегородски Венијамин, Иван Дмитревски, Г.С. Дебољскиј, Константин Никољски, Архимандрит Гаврил, Епифаниј Нестеровскиј и многи други. Види: Аверкије Таушев, *Лиѣиурѣиѣика*, 2012, прегледано 15. 11. 2012. на: <http://www.scribd.com/doc/9316096/Liturgika-Arhiepiskop-Averkije-Tauev>.

¹⁰¹ Л. Мирковић, *Православна лиѣиурѣиѣика*, 45.

¹⁰² Трговина књигама између Руса и Срба одвијала се још у XVIII веку. Књиге су доносили и калуђери са прошње, путници, кијевски и московски ђаци. Види: В. Вукашиновић, *Барокна ѣеолоѣиѣа*, 274.

¹⁰³ Н. Гавриловић, *Срѣско-румунско клирикално училишѣиѣе у Врѣицу 1822-1867*, 111.

¹⁰⁴ *Сѣисак књѣиѣа које се налазе у књѣижници Срѣске Православне еѣархије ѣорњокарловачке у Плашком*, АСАНУК МПА а 1918, 119.

¹⁰⁵ Гавриловић, *Срѣско-румунско клирикално училишѣиѣе у Врѣицу*, 110.

¹⁰⁶ *Истѣо*.

На основу изложеног приказа српских вероучевних књига у Аустрији, које је обрадио Вељко Миросављевић почетком 20. века,¹⁰⁷ знамо да је 1824. године штампана Литургика коју је саставио Никола Болгар. Наводимо је, јер Миросављевић пише да је била опширнија од Новаковићевог *Ејиѿио-ма*,¹⁰⁸ што само по себи казује да је *Ејиѿиом* тада још био актуелан у настави. Са грчког језика ту Литургику је превео непознати аутор и штампао у Будиму под насловом: *Сокровишче Христѿианскоје ѿо јесѿи ѿолкование свјатѿих ѿајин, свјатѿої храма. Сосудов церковних и божестѿвене и свјатѿичене Лиѿиурѿие*. Као рецензент, а и могући преводилац, наводи се митрополит београдски, а потоњи епископ будимски Дионисије Поповић. Будући да је владика плаћао извесног Луку Миланова да преводи богословске књиге, није искључен његов преводилачки рад на овом литургичком делу.¹⁰⁹ Међутим, нисмо наишли на доказ да ли се ова књига користила у богословским училиштима.

Када је 1875. године поново отворена реорганизована Карловачка богословија, Литургика се, наглашава професор Лазар Мирковић, предавала на основу поменуте књиге *Истѿорическое, доѿмаѿиическое и ѿаинстѿвеное изясненѿе божестѿвенной лиѿиурѿиѿи* Ивана Дмитревског.¹¹⁰ Професори су је користили све док се у Москви 1881. године није појавила *Наука о бојослужењу ѿравославне цркве*, од Петра Лебедева. Доживела је два превода на српски језик, а протопрезвитер, професор Литургике у Карловачкој богословији Јован Живковић прерадио ју је и допунио, те је као манускрипт више од две деценије служила у настави Литургике. Доживела је и три литографисана издања; последње је објављено 1913. године.¹¹¹

Једно литографисано издање Литургике из 1888. године пронашли смо у Одељењу за раритете Библиотеке Матице српске у Новом Саду. Ово издање је приредио, како на њему пише, Милан Стоја, карловачки богослов четврте године.¹¹² Из уредно и читко написане и распоређене литургичке грађе на 188 страница можемо утврдити садржину предмета и начин по којем је материја излагана у Карловачкој богословији 1887. године, а свакако, и пре тога. Име предавача се не наводи. Уводни део Литургике говори о њеној користи и потреби, први део обрађује Хришћанско богослужење, други — свете сасуде и многе црквене предмете, док трећи говори о свештеним временима.

¹⁰⁷ Вељко Миросављевић, „Српске вероучевне књиге у Аустроугарској од 1690–1902. године“, у: *Бојословски ѿласник, часоѿис за ѿравославну бојословску науку и црквени живоѿи*, 1904–1905, БМС 11772, Сремски Карловци.

¹⁰⁸ В. Миросављевић, „Српске вероучевне књиге у Аустроугарској од 1690–1902. године“, у: *Бојословски ѿласник*, 5/1904, БМС 11772, Сремски Карловци, 1904, 464.

¹⁰⁹ *Нав. дело*, 465.

¹¹⁰ Мирковић, *Православна лиѿиурѿика*, 39, фн. 2.

¹¹¹ *Нав. дело*, 46.

¹¹² *Лиѿиурѿика*, ОРБМС II II 3035: фототипско издање, Сремски Карловци 1888.

Нашу пажњу привукао је чланак који нам је у *Гласу Истине*¹¹³ завештао Јован Живковић (објављен под псевдонимом Ј. Даниловац, *йрим. ауш.*). По његовим речима, Литургика се у богословији предавала и по књизи *Црквено догословије или црквесловије за ученике виших разреда*, штампаној у Београду 1860. Аутор текста сматра да та књига има својих недостатака о којима овде не говори, али зато напомиње начин на који су слушаоци учили Литургику. Углавном, диктирањем ученицима садржине од речи до речи и учењем текста напамет. То је, како напомиње, била једна од великих мана предавача Литургије, а последица те једностраности је да се међу млађим, али и старијим свештеницима нису двојица могла наћи да поједине обреде обављају на исти начин. Тако је, сматра он, рушен свештенички ауторитет и код народа појачавана сумња у важност одређене обредне радње. Тадашњи професор Литургије (аутор мисли на Василија Константиновића, *йрим. ауш.*) наглашава својим слушаоцима да има и таквих свештеника који ни након две деценије од рукоположења не знају да служе, па му није јасно како су они уопште могли да буду рукоположени.¹¹⁴

Захваљујући Извештајима Карловачке богословије, данас нам је позната садржина Литургије која се, крајем XIX века, у тој школи предавала четири часа недељно.¹¹⁵ У првом делу учило се о храму, у другом о свештеним лицима, у трећем о свештенодејствима, обредима и требама, а последњи четврти део односио се на црквене празнике. Међутим, Извештај (пети) из 1893/4. школске године даје нам још детаљнији увид у садржај литургијских тема, и он се практично није мењао до краја XIX века.¹¹⁶ Обрађиване су следеће методске јединице: У првом делу дати су општи појмови о богослужењу Православне Цркве, саставни делови православог богослужења (тајне, молитве, песме, читање Светога писма, поуке), симболичне радње при богослужењу (стајање, клањање, метанисање, клечање, благосиљање, крсни знак, кађење, паљење свећа), затим лица која обављају богослужење, припадљности богослужења Православне Цркве (свештена места, црквена архитектура и иконографија, одежде, сасуди, књиге). Други део је био посвећен врстама црквеног богослужења, и то онима које се у храму непрекидно савршавају: дневни, седмични и годишњи круг богослуже-

¹¹³ Ј. Даниловац, „Карловачка богословија“, у: *Глас Истине*, V/1888, Нови Сад 1888, БСПВГ 11718, 248.

¹¹⁴ *Ист.*

¹¹⁵ *Трећи извештај*, 51.

¹¹⁶ Једина промена уследила је у школској 1899/1900. години када су, у оквиру учења о празничним богослужењима, природати елементи из хришћанске хронологије и хришћанске пасхалије (одређивање дана Пасхе). Од те године Литургика је у четвртој години школовања предавана недељно три, уместо дотадашња четири часа. Види: *Једанаести извештај о православној сръском догословском училишту у Сремским Карловцима за школску годину 1899/1900*, Сремски Карловци 1900, ОРБМС II II 15342, 23.

ња, празнична богослужења, посебне службе за разне случајеве и потребе хришћана. Ту су, затим, Тајне и молитвословља са молитвеним песмама за разне случајеве, на пример, приликом крунисања царева, чин освећења храмова, освећење воде, обред монашког пострига, погреб и помињање упокојених. Садржај је обухватао читање и тумачење свештених радњи као и практично увежбавање обреда.¹¹⁷

Захваљујући животу и раду клирикалних школа у Карловачкој митрополији у XIX веку, као и другим богословским заводима који су постојали ван простора Аустроугарске монархије, чврсто је трасиран пут за даљи развој српске Науке о богослужењу и Литургичког богословља, који ће свој врхунац доживети у другој половини прошлог столећа.

Закључак

Цврха овог рада био је да прикаже науку о богослужењу у клирикалним школама, које су заузимале значајно место у верском програму Карловачке митрополије XIX века. Налазећи се у специфичним и тешким друштвено–историјским и политичким околностима, након Велике сеобе Срба и укидања Пећке патријаршије, Српска православна црква је, захваљујући својим архипастирима, успела да сачува свој легитимитет и самосталност оснивајући богословска училишта на готово целој територији Карловачке митрополије. Кроз њихов рад и школовање будућих свештенослужитеља, чуван је српски национални идентитет и богослужбени, литургијски живот, који је у великој мери био ослоњен на Русију, како кроз набављање и употребу богослужбених књига, тако и кроз довођење руских предавача.

1. Клирикалне школе у Карловачкој митрополији радиле су по једном утврђеном, а касније модификованом, Плану који је потекао из Карловачке богословије и чији су аутори у почетку били Јован Рајић и митрополит Стефан Стратимировић. Један од главних задатака училишта био је да се клирици религиозно и морално припреме и оспособе да успешно обављају богослужбене радње у храму и изван њега. Видели смо да Литургика у почетку још није постојала као самостална богословска дисциплина и да су основна знања кандидати стицали у оквиру Литургици сродних предмета. Као посебан предмет Литургика се појавила најпре у богословској школи у Шибенику, отворену 1833. године.

2. О богослужбеном животу у клирикалним школама сведоче нам сачувана Дисциплинарна правила, и објављени годишњи и други планови и извештаји. Кандидати су били дужни да учествују у свим јавним богослу-

¹¹⁷ *Пејчи извештај о Православном богословском училишћу у Ср. Карловцима за школску годину 1893–1894*, ОРБМС П II 15342, 1894, 12–13.

жењима, да редовно посте и приступају Светим тајнама покајања и причешћа. Њихов живот је био недовојив од храма и певнице. Оспособљавали су се за правилно савршавање црквених обреда, али је велики, касније превазиђени, проблем представљао недостатак практичних литургијских вежби. Ученици су били упознати са садржином и разумевањем богослужбених књига, црквеним појањем и правилом и читањем Типика.

3. У нашем раду навели смо имена професора који су предавали Литургију у две клирикалне школе: задарској и карловачкој, као и поједине уџбенике из којих се предавао овај богословски предмет. Основна књига из које су ђаци у почетку учили Литургијску теологију био је *Еѣиѣиом* будимског епископа Дионисија Новаковића. Литургијски и други уџбеници махом су касније стизали из Русије и код нас су прештампавани или кориштени за писање скрипти по њиховом узору.

Библиографија

Скраћенице

АСАНУК МПА = Архив Српске академије наука и уметности Сремски Карловци, Митрополијско–патријаршијски архив

БМС = Библиотека Матице српске

БСПВГ = Библиотека Српске Православне велике Гимназије, Нови Сад

ОРБМС = Одељење за раритете Библиотеке Матице српске

А. Рукописни извори

*Дисциѣлинарна ѣравила за ученике карловачкој доѣословској училишѣиѣа (ѣре-
лиминарни ѣексѣи), АСАНУК МПА а, 1893–1919, 1895, 629.*

*Дисциѣлинарна ѣравила за ѣолазнике клирикалне школе, АСАНУК МПА
1898, 121.*

*Зѣиѣсници седница Срѣској Православној Архијерејској Синода одржаних месе-
ца окѣобра и новембра 1876, АСАНУК МПА а, 1876, 1–39.*

*Зѣиѣсници седница Срѣској народној црквеној Саѣора, АСАНУК МПА а, 1885,
1–8.*

*Зѣиѣсници седница Срѣској Православној Архијерејској Синода 1893–1919, АСА-
НУК МПА а, 1894, 264.*

*Извешѣиѣај уѣравѣиѣеља клирикалне школе у Врѣцу архимандрѣиѣа Геѣеона
Цвешѣиѣа еѣискоју врѣачком Емилијану Кенѣелцу, 22. авѣустѣа 1862, АСАНУК
ПМА 1862, 246.*

Лиѣурѣика, ОРБМС П II 3035: фототипско издање, Сремски Карловци, 1888.

*Оѣис карловачкој клирикалној училишѣиѣа, основаној 1794. ѣоѣине , с одзиром на
сѣиѣање у коме се налазило концем 1807. ѣоѣине, АСАНУК ПМА а, 1808, 159.*

*Planum, Introduncedorum apud Graeci Ritus non Unitos in Hungaria Clericalium
Institutorum, АСАНУК ПМА а, 1821,7.*

Примедбе Управе Православної бојословској училишњи у Карловцима на Сїаїуї о уређењу Православної срїској бојословској училишњи, АСАНУК МПА а, 1897, 209/17.

Сїисак књиїа које се налазе у књижници Срїске Православне еїархије їорњо-карловачке у Плашком, АСАНУК МПА а, 1918, 119.

Сїаїуї о уређењу їравославної срїској бојословској училишњи, АСАНУК МПА а, 1897, 209/43.

Б. Остали објављени извори

Бојословски їласник, I, 3-4, 1903; 5, 1903; II, 1, 1904; 2, 1904; 3, 1904; 5, БМС 11772, Сремски Карловци.

Глас истїине, лисї за црквене їроїоведи, хришћанску їоуку, духовну књижевностї, живоїоїисе, сїарине и їравославне црквено-народне їоїїреде, II/1887, БСПВГ 10697

Нови Сад, 1887.

Глас Исїине, лисї за црквене їроїоведи, хришћанску їоуку, духовну књижевностї, живоїоїисе, сїарине и їравославне црквено-народне їоїїреде, V/1888, БСПВГ 11718, Нови Сад, 1888.

Даниловац, Ј., „Карловачка богословија“, у: *Глас Исїине*, V/1888, 212–213; 232–235; 246–249; 263–267; 281–282; 295–297, БСПВГ 11718, Нови Сад, 1888.

Девеїїи извешїїаї о їравославном срїском бојословском училишњу у Сремским Карловцима за школску їодину 1897/8, ОРБМС П II 15342, Сремски Карловци, 1898.

Десеїїи извешїїаї о Православном срїском бојословском училишњу у Сремским Карловцима за школску їодину 1898/9, ОРБМС П II 15342, Сремски Карловци, 1899.

Извјешїїаї о Православном бојословском заводу у Задру за їодину 1878/79, Задар, 1879

Извјешїїаї о Православном бојословском заводу у Задру за їодину 1882/83, Задар, 1883.

Извјешїїаї о Православном бојословском заводу у Задру за школску їодину 1897/98, Задар, 1898.

їеданаестїи извешїїаї о їравославном срїском бојословском училишњу у Сремским Карловцима за школску їодину 1899/1900, ОРБМС П II 15342, Сремски Карловци, 1900.

Милаш, Никодим, „Историчко–статистички подаци бивше православне Клирикалне школе у Далмацији (1833/34–1863/64)“, у: *Извјешїїаї о їравославном бојословском заводу у Задру за їодину 1878/79*, Задар, 1879, 17–30.

Милорад (?), „Извештаї о стању Карловачке богословије у 1890. години“, у: *Глас Исїине* (ур. Сава Петровић), VII/ 15, 1890, 233–235.

Миросављевић, Вељко, „Српске вероучевне књиге у Аустроугарској од 1690–1902. године“, у: *Бојословски їласник*, I, 3-4, 1903; 5, 1903; II, 1, 1904; 2, 1904; 3, 1904; 5, 1904, БМС 11772, Сремски Карловци.

Осми извешїїаї о їравославном срїском бојословском училишњу у Сремским Карловцима за школску їодину 1896/7, ОРБМС П II 15342, Сремски Карловци, 1897.

Петїи извешїїаї о Православном бојословском училишњу у Ср. Карловцима за школску їодину 1893–1894, ОРБМС П II 15342, Сремски Карловци, 1894.

Петїнаестїи извешїїаї о Православном бојословском училишњу у Ср. Карловцима за школску їодину 1903–1904, ОРБМС П II 15342, Сремски Карловци, 1904.

- „Православни црквено–народни Синод држан у Задру 1808“, у: *Српско–далматински маџазин за јодину 1870/71*, (ур. Герасим Петрановић), ОРБМС П II 5395, Задар, 1871, 3–95.
- Пуvaraц, Димитрије, „Клирикална школа у Пакрацу од њеног постанка до престанка 1809–1872“, у: *Архив за историју Српске православне карловачке митрополије*, IV/1–4, 1914, 97–109; 289–300, Сремски Карловци, 1914.
- Седми извештај о православном српском дојословском училишту у Сремским Карловцима за школску јодину 1895/6*, ОРБМС П II 15342, Сремски Карловци, 1896.
- Српско–далматински маџазин за јодину 1870–71*, БМС П II 5395, Задар, 1871.
- Трећи извештај о српском православном дојословском училишту у Сремским Карловцима за школску јодину 1891/2*, ОРБМС П II 15342, Нови Сад, 1892.
- Четврти извештај о српском православном дојословском училишту у Сремским Карловцима за школску јодину 1892/3*, ОРБМС П II 15342, Нови Сад, 1893.

В. Литература

- Врцељ, Љубомир, „Клирикална школа у Шибенику и Задру (1834–1864)“, у: *Срби и православље у Далмацији и Дубровнику*, Загреб, 1971, 107–121.
- Вукашиновић, Владимир, „Прилог бољем разумевању литургијске теологије и праксе карловачких митрополита XVIII века“, у: Игнатије Мидић (ур.) *Саборност–теолошки јодишњак II*, Епархија браничевска, Пожаревац, 2008, 131–168.
- Вукашиновић, Владимир, *Српска барокна теологија, дидлијско и светиотајинско дојословље у Карловачкој митрополији XVIII века*, Братство Св. Симеона Мироточивог, Врњци, Требиње, 2010.
- Гавриловић, Никола, *Српско–румунско клирикално училиште у Вршцу 1822–1867*, Филозофски факултет у Новом Саду–Институт за историју, Нови Сад, 1983.
- Гавриловић, Никола, *Карловачка дојословија 1794–1920*, Српска православна богословија Светог Арсенија, Сремски Карловци, 1984.
- Каран, Драган, „Пастирско богословље у Србији у XIX и XX веку“, *Српска теологија у двадесетом веку–истраживачки проблеми и резултати*, Православни богословски факултет, Београд, 2010, 151–166.
- Керн, Кипријан, *Литургика са химнографијом и хеортологијом*, Истина, Шибеник, 2003.
- Милаш, Никодим, *Православна Далмација*, Сфаирос, Београд, 1989.
- Мирковић, Лазар, *Православна литургика, ошшти гео*, Београд, 1982.
- Пузовић, Предраг, *Задарска дојословија*, Институт за теолошка истраживања, Београд, 2012.
- Пузовић, Предраг, „Богословске школе Српске Православне Цркве“, *Прилози за историју СПЦ*, Ниш, 1997, 362–371.
- Радека, Милан, „Грађа о српским школама у Сјеверној Далмацији“, у: *Срби и православље у Далмацији и Дубровнику*, Загреб, 1971, 123–130.
- Сава, епископ шумадијски, *Српски јерарси од деветио до двадесетог века*, Београд–Подгорица–Крагујевац, 1996.
- Слијепчевић, Ђоко, *Историја Српске Православне Цркве*, II, Минхен, 1966, 113.
- Срби и православље у Далмацији и Дубровнику*, Загреб, 1971.

Таушев, Аверкије, „Литургика“, 2012, прегледано 15.11. 2012. на: <http://www.scribd.com/doc/9316096/Liturgika-Arhipiskop-Averkije-Tauev>.

Liturgical Science in XIX Century Church Schools in the Metropolitane of Karlovci

Resume: In this paper we have analysed the work of the Clerical Schools in the Metropolitane of Karlovci in relation to Liturgical Science which was continuously developed starting from the fact that it was taught within disciplines related to Liturgics, until it became an independent theological science. The importance of Karlovac Seminary has especially been stressed, since it had the longest history in the period which was the object of our research.

Key words: church education, clerical schools, curricula and reports, liturgical life, Liturgics, teachers of liturgics, liturgics student books.